

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BIERNACZKY Szilárd

Togo irodalma / Literature of Togo

Eredeti közlés /Original publication:

in: *Világirodalmi Lexikon*, 1993, Budapest, Akadémiai Kiadó, 15. köt., TA–TZ, 583–584. old.

Eredeti Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.001.570

Dátum/Date: 2016. május/May 22.

filename: bsz_1993_TogoIrod

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

BIERNACZKY Szilárd: Togo irodalma / Literature of Togo, *AHU MATT*, 2016, **pp. 1–17. old.**, No. 000.001.570, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

Magyar Afrika-kutatás, Togo szóbeli és írott irodalmainak a bemutatása, az ország rövid jellemzése, múltja, nyelvei, nyelveinek feltárása, a főbb etnikumok hagyományos költészete, az eve nyelvű és a francia nyelvű irodalom történetének vázlata

African studies in Hungary, presentation of Togo's oral and written literature, characterization, history, languages, exploration of languages of

the country, oral literature of the main ethnic groups, outline of the history of Ewe and French language literature

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK-
DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE
ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS,
STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

TOGO IRODALMA

BIERNACZKY, Szilárd

Az ország a Benini Öböltől hosszan benyúlik Afrikába, Ghána, Burkina Faso és Benin határolják, területe 56 ezer m². A Togói Köztársaság fővárosa a tengerparti Lomé. Lakossága kb. 7 millió (becsült, 2014), etnikai hovatartozása igen tarka. Ma hivatalosan 21 etnikai csoportot tartanak nyilván. Közel felének anyanyelve a *kva* nyelvek családjába tartozó *eve*, ill. nyelvjárásai (közülük az *anlo* vagy *avuna* az irodalmi nyelv alapja). A lakosság másik fele *gur* nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszél. Ilyenek a *gurma* és nyelvjárásai, a *temb* vagy *temba* és nyelvjárásai (közülük legtöbbször a kabré beszélik). Az ország középső részén szigetként elszórva pedig un. togói maradvány nyelveket beszélnek. A nyelvi képet színezi, hogy a hivatalos francia mellett az értelmiség angolul is beszél, mindmáig maradt nyoma a német nyelvismeretnek is (1884 és 1914 között ugyanis Togo német gyarmat volt), míg közvetítő nyelvként erősen elterjedt a nem-togói eredetű *hausza*.

Togo mai területének egy részén terült el a 14–15. században a *moszi* törzsi állam, amelyet Morho Naba alapított 1313-ban. A gurma törzs Sonni Ali Ber szongai király hódító hadjáratai kapcsán merül fel először (1465-1472), míg az évék 1680-ban lépnek be a történelembe az Anlo (vagy Avuna) királyság megalapításával. Az évék két nagy szomszédaikkal vívott háborújának (1750-1767, 1776-1786) emléke is fennmaradt. A területre eljutó első európaiak portugál hajósok voltak (1471), rövidesen megkezdődött a rabszolga-kereskedelem. 1621-ben a franciák kereskedelmi telepet létesítettek. 1852-ben az Észak-Német (Bremai) Missziós Társaság már az ország belsejében is megtelepült. 1884-ben Gustav Nachtigal német birodalmi megbízásból védnökség alá helyezte a partvidéket. Mindez 1914-ig tartott, amikor a franciák és angolok elfoglalták, és 1919-cel felosztották a területet. Togo 1960-ban nyerte el függetlenségét.

A togói nyelvek – különösen az *eve* (ewe) – leírása és a helyi kultúrák feltérképezése már a múlt században megkezdődött. A német misszionáriusok igen alapos munkát végeztek. J. B. Schlegel *eve* nyelvi összefoglalásától és folklórszöveg-gyűjteményétől (*Schlüssel zu Ewe-Sprache*, 1854) kezdődően nagy számban jelentek meg szöszedetek és szótárak, nyelvtanok és anyanyelvi olvasókönyvek, fordítások és nyelvkönyvek. Kiemelkedik ebben Diedrich Westermann szerepe, aki hatalmas méretű feltáró munkája koronájaként 1954-ben közreadta az *eve* nyelv nagyszótárát. Időközben a helyi szerzők száma is megnövekedett, és Togo mellett Ghána (itt is beszélük az evét) lett e nyelv írásbeliségének a másik központja. Természetesen kezdetektől fogva számos vallásos kiadvány (katekizmus, liturgikus énekek, evangélium, Új-Testamentum) látott napvilágot *eve* nyelven, mígnem 1963-ban a teljes Biblia kiadása is megszületett.

Gazdag ennek az etnikumnak a művelődéstörténete korai folklór-gyűjtésekben. A. B. Ellis elsőként írja le az *eve* népcsoportot. Könyvében (1890) 120 közmondást és négy mesét is találhatunk. A századfordulótól kezdve rendre sorjáznak a különféle műfajokat magukba foglaló gyűjtések (Spiess 1903 teremtményszokások, 1904 közmondások, 1918 pókmese ciklus, 1933 jósszövegek; Westermann 1903 mesék, 1930 közmondások, mesék, énekek, 1931 különféle szövegek; Spieth 1906 az évék legteljesebb leírása és történelmi hagyományok, mesék, találósok; Witte 1906 énekek, 1911 beavatási énekek, 1917–1918 közmondások, 1919–1920 mesék és énekek; Müller 1906–1907 a legfelsőbb istenre vonatkozó mítoszok; Schönharl 1909 mesék, közmondások, találósok és ragadványnevek; Toso 1916 mesék a halál eredetéről; Breikopf 1927 beavatási énekek; Wiegrabe 1953–1954, 1974–1975 különféle műfajú énekek; Agbetiata 1982 őskultusz; Contran 1984 halálköltészet; C. Riviere 1984 menyegzői szokások).

A *gurma* nyelv leírása is már a múlt század végén megkezdődött (Dubois 1898, Müller 1906, Westermann 1922). *Gurma* mese már Equilbecq nevezetes mesegyűjteményében (1913–1916) felbukkan, de több további gyűjtemény is ismert (Sidibe 1921 tékozló fiú meséje, Heidt 1938–1939 találósok, közmondások és mesék, Sanwogou 1976 mesék, Surgy 1986 beavatás és jóslás stb.).

Jelentékeny nyelvi gyűjtések származnak a *tem* vagy *temba* csoporttól (Lelievre én., Müller 1905, Westermann 1933). Frobenius az Atlantis 11 kötetében (1924) tett közzé tőlük gazdag mítosz és mese

anyagot. K. Arnott gyermekeknek szóló átírásban adott ki angol nyelven temba meséket (1967). F. Mamah nagyértékű kötete a nép orális hagyományainak teljes körét feltárja (1984).

G. Saron tanulmányában (1935) a legnagyobb tem nyelvjárást, a *kabrét* beszélő etnikum szellemi kultúráját mutatja be – 3 mesével fűszerezve. Ebia Bassari viszont két mesekötetet is közzétesz (1967 és én.). T. M. Marmor 1974-ben adta ki az első kabre–francia szótárat. A Francia Tévé hanglemeze jóvoltából (Musique Kabiye, OCORA No. 76, én.) az énekek és szokások élő előadásával ismerkedhetünk meg.

Ismerjük némiképpen a togói maradvány nyelveket beszélő népek kultúráját is. P. F. Wolf (1909) után jó háromnegyed évszázaddal egy bennszülött togói kutató próbálkozik a *kposo* nyelv leírásával (1983). Eredeti gyűjtések azonban csak a század elejéről vannak (P. F. Wolf idem, mesék, F. Müller 1905, 1906, 1907, 1908 mesék, mítoszok, vallásos szövegek). A *lefana* (lelemi, buem) nyelvet és szájhagyományokat (meséket és vegyes tartalmú szövegeket) H. Hoffman kötete (1971) mutatja be. E. Funke misszionárius publikációjából (1911, nyelvi leírás, mesék és közmondások) ismerhetjük meg a *szantrakofi* etnikumot. E. Funke tette lehetővé azt is, hogy az *avetime* (1909, 1911 nyelv, mesék, szokások, vallásmagyarázat), és a *nyangbo-tafi* (1910 nyelvi leírás, mesék) kultúráról benyomásaink lehessenek. J. C. Froelich néprajzi leíró munkájából (1954 mesék és találósok) az észak-togói *konkombák* hagyományos élete rajzolódik ki. J. C. Froelich és P. Alexandre gyűjtési adaléka (1960) nyújt képet a *kotokoli* csoport történeti hagyományairól. Westermann egy közleménye a tem dialektusának számító *logba/legba* nyelvi kultúrából is (4 mese) ízelítőt ad. Néprajzi érdekesség E. Funke gyűjtése (1921), amely a Nigériából Togóba elszármazó *hauszák* énekeit köti csokorba.

A togói népek szájhagyományainak e kiterjedt feltérképezése tette lehetővé, hogy éppen ebből a néprajzi anyagból kiindulva szülessenek olyan modern, az afrikanisztikát, sőt, a világfolklorisztikát is megtermékenyítő elemző művek, mint a togói eve F. N'Sougan Agblemagnon munkája (1969). E kötetben körvonalazódik – talán először a nemzetközi kutatásban – az „orális társadalom” fogalma, ill. e különleges kulturális–kommunikatív elemekből felépülő társadalom típus szociológiája. Vagy pl. P. Verdier hatalmas disszertációja (1971), amelyben a szerző 168, különféle togói etnikumtól származó

mese strukturális–funkcionális vizsgálatát végzi el – számos önálló eredményre jutva. Ezt követi egy sor helyi származású, de Franciaországban tanult kutató nagyértékű vállalkozása (T. Y. Johnson én., H. Aguessy 1974 legba mítoszok, közmondásanyag, B. Agudze 1972 mesék, J. B. Apokfa 1975 eve rítusok elemzése, valamint B. O. Agudze-Viaka 1976 kötete, amely 1500 közmondás morfológiai vizsgálatát tartalmazza).

A szájhagyományok széleskörű feltárása ellenére a helyi nyelvek közül igazából csak az eve vált Togóban írott irodalom hordozójává. Ebben elvülhetetlen érdeme van a Brémai Missziónak, amely a németek távoztása (1914) után is fennmaradt a franciák kezére került területeken, így lapjukat is kiadták. De az eve nyelvi kultúra ápolása igazából átkerült az accrai központú Aranyparthoz, majd a Ghánához tartozó „angol Togóba”.

Maguk az évék azt tartják, hogy az északi moszlim állam nyomására Nigériából, az ojo jorubák földjéről vándoroltak mai lakhelyükre a 15-16. század során. Előbb a nigériai Ketuba, utóbb a togói Notsiébe vezetett útjuk. Központi csoportjuk, az *anlo*-k – újabb migráció nyomán – a kegyetlen tirannosz, Agokoli idején települt meg a mai Ghána Volta tartományában. Területükön sosem alakult ki hagyományos állam, egyetlen király uralma alá vetett királyság. Az antropológusok mintegy 120 törzsi csoportosulást tartanak számon. Mozgalom bontakozott ki viszont a második világháború után az egyesülés megteremtéséért. S ha ez nem is sikerült, a ma összefüggő területen, de három országban (Ghana, Togo, Benin) élő mintegy 3,5 millió (elavult adat!) eve – az államhatárok ellenére – rokoni kapcsolatokkal sűrűn behálózott „egységes nemzetet” alkotnak.

Jelképes értelmű, hogy éppen a Brémai Misszió egyik legfáradhatatlanabb „fiatal” tagja, P. Wiegrabe hívta fel a figyelmet arra, hogy Eveföldön önálló afrikai nyelvű irodalom született (*Neuere Literature in Ewe, Afrika und Übersee*, 1960). Az eve nyelv első írott emléke egy 17. századból fennmaradt spanyol–eve katekizmus *gan* nyelvjárársban (*Doctrina Christiana*), amely a korai missziós tevékenység eredménye. Az eve irodalmi nyelv (anlo nyelvjárás) kialakulásában B. Schlegel nyelvtana és folklórgyűjteménye (Schlüssel, 1854) játszott meghatározó szerepet. A missziók „írásosság teremtő” mozgalmainak szélesedését jelzi a katolikus *Mia Holo* ('Barátunk') c. periodika, amelyet 1894-ben alapítottak, és 1919-től vált rendszeres folyóirattá.

1903-ban alapították meg viszont a protestánsok a *Nutifafa na mi* ('Békeharsona') c. havilapot, amelynek kiadását Brémából a második világháború után (1925) telepítették át Loméba. E folyóiratokban a pedagógiai célzatú (írásra nevelés, higiénia, természettudományok, modern technológia) cikkek mellett fokról fokra megjelent az irodalom: a világirodalmi részletek fordításai mellett mind nagyobb szerepet kaptak a szájhagyományok és az eredeti eve nyelvű elbeszélések. A német misszionáriusok nevelték fel az eve próza- és drámaírók első generációját: I. K. Hoh (1912–?), E. T. Adiku (1908–?), E. M. Amegashie (?–1949), F. K. Fiawoo (1891–1969). Janhein Jahn valamennyiüket ghánaiként tartja számon, jóllehet Fiawoo dél-togói születésű, de az „íróvá születés” lehetőségét a többiek esetében is a togói német misszió adta meg.

Fiawoo neve az eve színháztörténettel fonódott össze. Kollégáival és asszisztenseivel számos színművet állított színpadra az Afrikai Metodista Egyház „college”-ében. *Toko atolia* ('Az ötödik laguna') c. színdarabja, amelyet angol és német nyelvre is lefordítottak, 1937-ben elnyerte a londoni Nemzetközi Afrika Intézet afrikai nyelvű művekre kiírt pályázatának fődíját. A darab romantikus-realistikus, témája: egy eve lány két kéréssel, a történés ideje: a rabszolgakaravánok és törzsi háborúk kora, a stílus és a szerkesztés: Shakespeare hatását mutatja. A szerző, aki amerikai egyetemen szerzett B. A. fokozatot több tárgyból is, írt még egy darabot eve nyelven (*Fia yi dziehe*, 'Fia hegyvidéki utazása', 1959), egyet pedig angolul, de egyik sem érte el az előző sikerét.

S. A. Amegbleame rámutat, hogy az eve nyelvű regényirodalomban kezdettől fogva jelentős szerepet játszik a valóságos vagy regényes (kitalált) életrajz. Hoh pl. két valódi életrajzot is írt, míg Amegashie életrajzi típusú műve (*Togbi Mawuena II*, 'II. M. főnök', 1947) már regény. A biográfikus típusú cselekményvezetés megjelent a megkérdőjelezhetetlenül togói S. J. Obianin (1920 –) regényeiben is. Az *Amegbetea alo Agbezuge fe nutiniya* ('Emberség avagy A. küzdelmei', 1949) egy fiatal férfi odisszeáját meséli el, amelyet az asante–eve háborúban jár meg. Másik műve (*De menye de*, 'Ha tudtam volna', 1954) viszont egy a családi ellenőrzés alól kiszabaduló lány elzüllesztését ábrázolja.

Obianim szájhagyományokat írói ihletettséggel feldolgozó kötete (*Eve konuwo*, 'Eve szokások' 1953) felveti az eve íróknak a folklórral

való viszonya kérdését. Helyesen jegyzi meg Albert Gérard, hogy az eve nyelvű irodalomban a szájhagyományok hatása jóval kisebb, mint más afrikai irodalmak esetében. A népi elbeszélésnek a novellairodalomra tett hatása csak P. M. Desewu (1909–?) prózai gyűjteménye (*Mise gli loo*, 'Egyszer volt, hol nem volt', 1934), E. K. Amegashie elbeszélésfüzére (*Vovogi*, 'Szabad idő', 1947) vagy az első eve női író, Lily Baëta *Da to gli nam* ('Mondj egy mesét, jóanyám', 1952) c. kötete esetében érhető tetten.

A próza- és drámai irodalomra sokkal nagyobb hatást tett a világirodalom tanulmányozása és fordítása. C. A. R. Necku *Gulliver utazásainak* részleteit (1943) és Grimm meséit (1943), L. G. Baëta Lamb Shakespeare meséit (1954) és Tolsztoj novelláit (1956), H. K. B. Setsoafia (1914–?) Shakespeare *Julius Caesarját*, *Lear Királyát* és *II. Richardját* (1954-től) adja ki. Utóbbi Chaucer *Griselda-történetét* eve versbe fordítja át. Nem véletlen tehát, ha Amegbleame már Obianim esetében is világirodalmi hatásokról szól. Méginkább teszi ezt K. Ayeke esetében, akinek első regénye, az *Asi tsu atoawo* ('Az öt rivális', 1969) egy asszony hűtlenségét és megmenekülését eleveníti meg, míg második regénye, a *Hlobiaia* ('A bosszú', 1973) egy szerencsétlen fiatalembert állít elénk, aki a bosszú szellemében kezdi életét, de végül sikerül legyőznie önmagát és képes hasznos polgárrá válni. E témák is érzékeltetik, hogy az eve irodalmat milyen erőteljesen átlengi a hagyományos kultúra és a keresztény moralizálás. Amegbleame szerint Y. Seth Akafia (1940 –) az első, aki elszakadva a régi mintáktól hibátlan megoldás fokára eljutó prózai alkotással lép elénk. Regénye, a *Ku le xome* ('Halál a házban', 1970) lélektani eszközökkel megírt detektív történet.

A költészet szegényes, annak ellenére, hogy az eve szájhagyományok kincsesháza gazdag lírai formákban. Oka valószínűleg az, hogy az evék számára nehéz a népdaloknál megszokott zenei megformálás (dallam) nélkül szöveges versezetet alkotni. K. R. Nuatsuako kísérleteit *Hakpanyawo* ('Szavak énekekhez', 1967) c. kötetébe gyűjtötte össze. I. K. Hoh két fiatalabb társával, G. W. K. Kwasi Kumával (1931–) és R. K. Kiya Hinidzával (1944–) közös lírai kötetet (*Henowo fe gbe*, 'Az énekesek hangja', 1970) adott ki. Az írást nem, de a költői szavak és stílus minden fortélyát ismerő Akpalu eve bárd (1895–1974) dalait L. K. M. Seshie jelentette meg (*Akpalu fe hawo*, 'A. énekei' 1973).

Obianim pályafutása, aki togói létére utóbb Ghánát képviseli nagykövetségként a világ több országában, a mindenütt nemzetiségnek számító evék országok közötti „átjárhatóságát” érzékelteti. Ugyanez tapasztalható G. K. Tsepko esetében, aki hosszú időn át az accrai Languages and Literature Bureau eve irodalmi szerkesztője (pedagógiai művek és novellák szerzője). 1956-ban megváltik a Bureau-tól és *Mia Denyigba* (Országunk) címmel eve hetilapot alapít. A lap napi munkája során az irodalomtól fokozatosan eljut az égető napi politikai kérdésekig. Később egy adott pillanatban a Ghána és Togo között kialakult feszültség láttán Tsepko jobbnak látja, hogy átköltöztesse azt Loméba.

A frankofonizálás erőteljes nyomot hagyott Togóban, mégha az Université de Bénin tevékenységében a függetlenség kikiáltása után lassanként mind több helyet kap az ország saját kultúrája, másrészt a Kulturális Minisztérium 1962-ben megalakítja az Eve Akadémiát (Evegbe nubuka). A togói nyelveket pl. csak 1971–1975 között vezetik be az iskolai tantárgyak sorába. Ugyanakkor viszont igen nagy a kulturális, pedagógiai és művészeti-esztétikai jelentősége az eveföldet járó „concert party”-nak, vagyis ezeknek a commedia dell'arte típusú vándorszínházaknak. Közelebbről a Happy Star nevű színjátszó társaság tevékenységéről van tudomásunk. 1971-ben két darab (*Amekuka*, 'A halál', valamint az Ali baba és a negyven rabló), 1973-ban négy játék (*Agbalevi*, 'Akinék a könyvek semmit sem mondanak', *Agbenoxevi*, 'A madárnak (árvának) csak az élete marad meg', *Bob Cole*, végül *Edzo to ghinu*, 'Hogyan pörkölj a fenekébe') került előadásra.

1973-ban alakult meg az Eve Club, amely még annak az évnek a decemberében megjelentette folyóirata, a *Togo gadzedze* ('Világosságot Togónak') első számát. A Club működésének első reményt keltő következménye S. K. Anika (1954–) színdarabjának megszületése; a *Kpoli Dzogbe alo Gbe Medzi* ('K. D. vagy G. M.') sikeres előadását (1973) rövidesen kiadása is (1974) követte. A mű kiadója, a loméi Université du Bénin 1972-től adja ki a *Pedzedze* (Hajnal) c. eve nyelvű folyóiratot, 1973-tól pedig az *Azuvemá do ajagbe me* című adja nyelvjárásban íródó évkönyvet.

A togói francia nyelvű irodalom kialakulása szoros összefüggésben áll a francia adminisztráció kulturális és oktatási politikájával. Ugyancsak jelképes értelműnek tekinthető, hogy a benini születésű, de Togót választott hazájának tekintő Felix Couchoro (1900–1968) jelentkezik elsőként mint frankofón afrikai erről a területről. Egy párizsi gyarmati

folyóirat (*La dépêche africaine*) főszerkesztője, az antillai születésű M. Satineau fedezi fel őt, s harangozza be a lap hasábjain az író „romantikus szenvedéllyel áthatott” első regényének megjelenését (*L'esclave*, 'A rabszolga', 1929), amelyet aztán folytatásos formában közölt is. Maga Couchoro, aki 1941-től élt Togóban, és azt csak 1952 és 1959 között hagyta el (politikai okokból ghánai száműzetésbe kényszerült), igen sok további regényt írt. E könyvek témája szinte minden esetben a tengerparton élő polgári réteg életéből merítkezik.

Az ország egyetlen napilapja, a *Togo-Presse* 17 regényét közölte folytatásokban az író pályafutását indító regény a gyarmatosítás előtti korszak világát idézi fel: Mawoulawoét gazdája felszabadítja, aki azonban a vagyon és a hatalom megszerzésében nem ismert határt, megerőszakolja sógornőjét, megöli fogadott testvérét. Azonban a városból visszatérő másik fiúval, a törvényes örökössel szemben „hatalomra-törekvése” bukásra van ítélve.

Az író három regénye önálló kötetben látott napvilágot. Az *Amour de féticheuse* ('A fétishívő lány szerelme' 1941) egy falusi lány és egy orvosírnok szerelmének történetét mutatja be, amelyet a babonák pusztítanak el (a lányt a juju praktikák ejtik hatalmukba, majd a helyi pap befolyása alá kerül). A *Drame d'amour a Anecho* ('Szerelmi dráma Anechoban', 1950) c. regényben a Romeo és Julia modellje fedezhető fel, a két család rivalizálása azonban az utolsó pillanatban mégsem vezet drámához, a fiatalok házassága politikai egyesülést eredményez. A kihegyezett történetek megalkotásának képessége jól nyomon követhető a *L'Héritage, cette peste: les secrets d'Eléonore* ('Az örökség micsoda átok avagy Eleonóra titkai', 1963) c. regényben, amelynek főszereplője apja halálakor tudja meg, hogy nem fia az elhunyt. Fiútestvérei ki akarják semmizni, de a korábban húgának hitt lánytestvér melléje áll, s végül a felesége lesz. Couchoro életműve az elmúlt évtizedekben reneszánszát élte, műveit újra kiadták, munkásságáról cikkek és könyvek sora jelent meg.

D. Ananou iskolai tanító (1917–) regényében (*Le fils du fétiche*, 'A fétis fia', 1955), amely egy szülei akarata ellenére házasodó, keresztény hitre térő és Ghánába költöző helybéli fiatalemberről szól, világosan érzékelhető, hogy nem a gyarmatosítás-ellenes, hanem a vallássosság inspirálta morális gondolatok az uralkodóak, amelyet néprajzi elemek is színesítenek. F. Sydol (1930–1975) regénye (*Qui donc est mon prochain?*, 'Mi lesz a jövőm?', 1966) stílusát szintén áthatja a ke-

resztény retorika. A Lille-i egyetemen tanult V. Aladji (1941–) első regénye (*Akossiwa mon amour*, 'A szerelmem', 1971) egy finom nosztalgiai telt monológ: a fiatal iskolai tanító visszatérve szülőföldjére végiglátogatja gyermekkorai színhelyeit, majd beleszeret Akossiwába, egykori játszótársába. A könyv előbb folytatásokban jelent meg a *Togo-Presse*-ben. Második könyvében (*L'équilibriste*, 'Az akrobata', 1972) Koumi kalandjait meséli el, aki Arsene Lupin méretű tolvaj, figurájában az afrikai trickster mesék isteni csínytevője elevenedik meg.

A keresztény erkölcsi ideák kísértének A. J.-B. Adotévi regényében (*Sacrilege a Mandali*, 'Áldozat M.-ban', 1980) is, hiszen a szerelmi történet főhőse, aki belesodródik a politikai életbe, nem a történelmi hősök, hanem inkább a keresztény mártírok stigmáját viseli a homlokán.

Jelen van a költészet műzsája is a togói francia nyelvű irodalomban: T. M. Viderot (1935–) költészetében a négritude hatása fedezhető fel. Kötetei: *Courage: poèmes* ('Bátorság', 1957); *Courage si tu veux vivre et l'épanouir, fils de la grande Afrique* ('Bátorság, hogy élni akarj és kibontakozz, te, nagy Afrika fia', 1960); *A la recherche de la personnalité négro-africaine* ('A néger-afrikai személyiség keresésében', 1960); *Pour toi, nègre mon frère* ('Érted, néger testvérem', 1960). A novellákat és költeményeket egy kötetben (*Poèmes et contes d'Afrique*, 'Afrikai költemények és mesék', 1958) megjelentető Akakpo Typamm kísérletei viszont a togói szájhagyományok hatását mutatják.

A francia nyelvű togói irodalom vezéralakja kétségkívül az eve származású Y.-E. Dogbe, aki kiadót (Akpagnon) is alapított Franciaországban. Költeményeit modernizmus és folklorizmus, hajlékony és friss elemekkel teli stílus hatja át. Harmadik verseskönyve elnyerte a Charles Vildrac költői díjat 1969-ben. Kötetei: *Affres* ('Rémület', 1966), *Flamme blème* ('Kialvó tűz', 1969), *Le divin amour suivi de Paix et bonheur* ('Az isteni szerelem, majd Béke és jószág', 1976). Dogbe írt két figyelemreméltó regényt is: az elsőben (*La victime*, 'Az áldozat', 1979) a feketék és fehérek kapcsolatát, a másodikban (*L'incarcéré: roman*, 'A bebörtönzött: regény', 1980) az afrikai börtönök állapotát állítja fókuszba. Az irodalomszervező szerepét is ellátó Dogbe 1980-ban kiadott egy költészeti antológiát (*Anthologie de la*

poésie togolése), amely számos korábban ismeretlen afrikai költő törekvéseiből nyújt ízelítőt.

A togói irodalom e kiváló alakja írt egy sokat vitatott, de kétségtelenül új afrikai szempontokat érvényesítő négritude-tanulmányt is (*Négritude, culture et civilisation*, 1980).

A színmű-irodalmat az M. D'Almeida és G. Lacle szerzőpáros két művel gazdagította. *L'épreuve* ('Próbáratevés') c. darabjuk, amely 1963-ban Dakarban a legjobb komédia díját nyerte el, és amelyben arról esik szó, hogyan kívánja próbára tenni felesége szerelmét a féltékeny afrikai, sosem jelent meg nyomtatásban. Európa és Afrika összeütközését ábrázolják következő *Keteyouli* c. háromfelvonásos művükben (1966), amelyben a Franciaországban mérnöki képesítést elnyerő főhősnek hazatérve hazájába egy togói falusi lány és egy francia asszony között kell választania.

A francia nyelvű színjátszás gyökerei egyébként a szenegáli W. Ponty iskoláig nevezhetők vissza. Tény, hogy a hatvanas évektől kezdődően számos amatőr és iskolai színház működött és működik a fővárosban és vidéken. 1968-tól pedig évente megrendezték Loméban a Harmattan színházi fesztivált és pályázatot. Utóbbit francia nyelvű afrikai témájú darabokra írták ki. 1969-ben pl. a zsűri J. Akovi Mensah (*Ayéle*), M. Boko (*Isabelle*) és E. Vovor (*La tragédie des Evhé*) számára osztotta ki az első három díjat.

Robert Cornevin szerint a loméi színházi életet ugyanakkor két személyiség, H. Ajavon és N. Zinsou uralta. Ajavon egyik művét (*Datchi l'Esclave marrone*, 'D., a szökött rabszolga', 1965) publikálta, másik darabját (*Mariage exceptionnel*, 'Különleges házasság') viszont a rádió közvetítette. A hetvenes években kerültek előadásra N. Zinsou darabjai (*L'amour d'un sauvage*, 'Egy vadember szerelme', *La fiancée du Vodou*, 'A vudu menyasszony'), míg *On joue la comédie* ('Játszunk komédiát', 1975) c. színműve elnyerte az ORFT díját. Témája tragikomikus: a Chaka-nak nevezett központi alak az előregedő afrikaiak szomorú sorsát példázza.

Bibliográfia

Folklórgyűjtemények

ADUESSY, H.

1974 *Essai sur le mythe de Legba,*

AFOKPA, J. B.

1975 *Le sacré chez les Ewe, ...*

AGBETIAFA, K.

1982 *Le culte des ancêtres chez les Ewe, Etudes togolaises.*

AGUDZE, B.

1972 *Contribution à l'étude de l'univers du conte togolais en langue ewe, Mémoire, ...*

AGUDZE-VIOKA, B. O.

1976 *L'homme et le monde à travers les proverbes togolais de langue ewe, ...*

AWOONOR, Kofi

1974 *Guardians of the Sacred Word. Ewe Poetry,*

AGBLEMAGNON, F. N'S.

1969 *Sociologie des sociétés orales d'Afrique Noire. Les Ewe du Sud-Togo,*

ARNOTT, K.

1967 *Tales of Temba. Traditional African Stories, ...*

BREITKOPF, P. E.

1927 *Beitrag zur Ethnographie der Kpando-Leute (Togo), Anthropos.*

BASSARI, J. Edia

é. n. *Recueil des contes kabres, ...*

BASSARI, J. Edia –VERDIER, Pierre

1967 *Contes kabres, ...*

CONTRAN, N. P.

1984 *La mort dans la littérature orale du Sud-Togo, ...*

EQUILBECQ, F. V.

1913–1916 *Essai sur la littérature merveilleuse des Noirs*, Paris, Ernest Leroux.

FROBENIUS, Leo

1924 *Volksdichtungen aus Oberguinea III (Atlantis XI, 1924);*

FROELICH, J. C.

1954 *La tribu konkomba du Nord-Togo, ...*

FROELICH, J. C. – ALEXANDRE, Pierre

1960 *Histoire traditionnelle des Kotokoli et des Bi-Tchambi du Nord-Togo, Bulletin de l'IFAN.*

FUNKE, E.

- 1909 Versuch einer Grammatik der Avatimesprache, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- 1910 Die Nyangbo-Táfi-Sprache, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- 1911 Die Santrokofi-Sprache, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- 1911 Einiges über Geschichte, religiöse Gebrauche und Anschauungen des Ave timevolkes in Togo, *Zeitschrift für Kolonialsprachen*.
- 1921 Einige Tanz- und Liebeslieder der Haussa, *Zeitschrift für eingeborenen-Sprachen*.

HEIDT, M.

- 1938–1939 Devinettes, proverbes et contes gourmantchés, *Education Africaine*.

HOFFMANN, H.

- 1971 *The Structure of Lelemi Language with Texts and Glossary*, ...

JOHNSON, T. Y.

- n. d. *Contribution a une étude des dictons et des proverbes togolais*, ...

MAMAH, F. A. O.

- 1984 *La culture traditionnelle et le littérature orale des Tem*. ...

MÜLLER, F.

- 1905 Beitrag zur Kenntnis der Tem-Sprache (Nord-Togo), *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- 1906–1908 Die Religionen Togos in Einzeldarstellungen, *Anthropos*.
- 1907 Mythen über Uwolowu, *Anthropos*.
- 1908 Mawu und ein reiches Mann, *Anthropos*.

RIVIERE, C.

- 1984 Rites du mariage chez les Evé du Togo, *Anthropos*.

SANWOGOU, L.

- 1976 Gurmantche tales, *African Arts*.

SARON, G.

- 1935 Une peuplade togolaise: les Cabrais (Togo Cameroun), ...

SCHÖNHARL, Josef

- 1909 *Märchen und Fabeln, Sprichwörter und Rätsel, Lieder und Spiele, Sagen und Täuschungsspiele der Ewe-Neger von Togo*, Dresden und Leipzig, X + 204 old.

SIDIBE, M.

- 1921 Aventures d'un fils du roi, BEAOF.

SPIESS, C.

- 1903 Religionsbegriffe der Evheer in Westafrika, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.

- 1904 40 Personennamen und 60 Sprichwörter der Eweer, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- 1918 Fabeln über die Spinne bei den Ewe am Unterlauf des Volta in Westafrika, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- SPIETH, J.
 1906 *Die Ewe-Stämme: Material zur Kunde des Ewe-Volkes in Deutsch-Togo*, Berlin, Dietrich Reimer.
 1911 *Die Religion der Eweer in Sud-Togo*,
 SURGY A. de
 1986 *Le divination par les unit cordelletes chez les Mwaba-Gurma, ...*
 TOSO, V.
 1916–1917 Ewe-Texte (ZKS, 1916–1917);
 VERDIER, Pierre
 1971 *Structure et imaginaire dans le conte togolais*, Grenoble.
 WESTERMANN, Dietrich
 1903 Die Logbasprache in Togo, *Zeitschrift für afrikanische, ozeanische und ostasiatische Sprachen*.
 1903 Avatime-Fabeln mit ewe und deutscher Übersetzung, *Zeitschrift für afrikanische, ozeanische und ostasiatische Sprachen*.
 1930 *A Study of the Ewe Language, ...*
 1931 Kindheitserinnerungen des Togonegers Bonifatius, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*.
- WIEGRABE, P.
 1953–1954 Ewelieder, *Afrika und Übersee*.
 1974–1975 Weitere Ewelieder, *Afrika und Übersee*.
- WITTE, F.
 1906 Lieder und Gesänge der Ewe-Neger (Ge-Dialekt), *Anthropos*.
 1911 Menstruation und Pubertätsfeier der Mädchen im Kpanduge bei Togo, *Baessler Archiv*.
 1917–1918 Sprichwörter der Ewe-Neger, Ge-Dialekt (Togo, Westafrika), *Anthropos*.
 1919–1920 Beiträge zur Ethnographie von Togo, Westafrika, *Anthropos*.
- Szakirodalom
 AMEGBLEAME, S. AS.
 1974 *Littérature africaine et unité culturelle: l'exemple ewe, ...*
 1975 *Essai d'analyse d'une production écrite africaine: la littérature ewe, ...*

- 1975 *Le livre ewe. Essai de bibliographie, ...*
- 1976 Naissance et développement d'un corpus imprimé africain: la littérature ewe, *Afrique Littéraire et Artistique*.
- 1980 *La fiction narrative dans la production littéraire ewe. La nouvelle et le roman, ...*
- APEDO-AMAH, T.
1985 Le concert-party une pédagogie pour les apprimés, *People noirs – Peuples africains*.
- CORNEVIN, Robert
1959 *Histoire du Togo*, Paris
- DUBOIS, F.
1898 Vocabulaire Gourma, *Bulletin du Comité de l'Afrique Française*,
- EKLO, A. A.
1983 *Le Kposso de Tomégbé*,
- ELLIS, A. B.
1890 *The Ewe-Speaking Peoples of the Slave-Coast of West Africa, ...*
- GERARD, Albert S.
1981 *African Language Literatures. An Introduction to the Literary History of Sub-Saharan Africa, ...*
- HUANNOU, A.
1987 *Essai sur 'L'escheve': roman de Félix Chouchoro, ...*
- KLIMA, Vladimir – RUZICKA, I. F. – ZIMA, Petr
1976 *Black Africa. Literature and Language*, Prague ...
- LAFAGE, S.
1974 Contribution à un inventaire chronologique des ouvrages entièrement ou partiellement en langue éwé, *Linguistique*.
- 1975 Contribution à un inventaire chronologique des publications concernant l'aire culturelle éwé, *Linguistique*.
- LELIEVRE, R. P.
é. n. *Grammaire et vocabulaire Tem, ...*
- MADJIRI, D. J.
1975 *Sociologie de la littérature togolaise suivie d'un dictionnaire des écrivains togolais, ...*
- MARMOV, Th. M.
1974 *Dictionnaire Kabiye-français avec lexique, ...*
- MÜLLER, F.
1906 Ein Beitrag zur Kenntnis der Akasele (Tsambá) – Sprache, *Anthropos*.
- RICARD, Alain
1972 La vie littéraire au Togo, *Afrique littéraire et artistique*.
- 1974 *Sociologie de la communication dans le théâtre populaire le concert-party du Sud-Togo, ...*

1987 Champ littéraire et littérature nationale: l'exemple du Togo,
Komparatische Hefte.

1987 *Naissance du roman africain, Félix Couchoro, ...*

VIGNONDE, J.-N.

1985 *Autour de L'esclave de Félix Couchoro, ...*

WESTERMANN, Diedrich

1922 *Die Sprache der Guang in Togo...*, ...

1933 Drei Dialekte des Tem in Togo, *Mitteilungen des Seminars für
orientalische Sprachen*.

1954 *Wörterbuch der Ewe Sprache, ...*